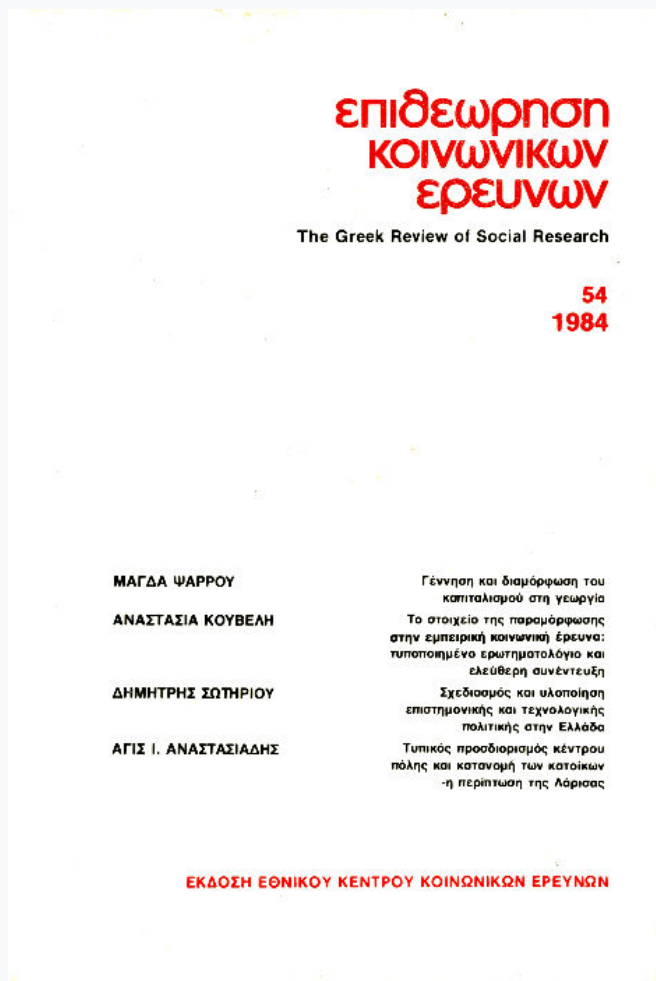

The Greek Review of Social Research

Vol 54 (1984)

54

Γέννηση και διαμόρφωση του καπιταλισμού στη γεωργία

Μάγδα Ψαρρού

doi: [10.12681/grsr.812](https://doi.org/10.12681/grsr.812)

Copyright © 1984, Μάγδα Ψαρρού

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ψαρρού Μ. (1984). Γέννηση και διαμόρφωση του καπιταλισμού στη γεωργία. *The Greek Review of Social Research*, 54, 3–20. <https://doi.org/10.12681/grsr.812>

Γέννηση και διαμόρφωση του καπιταλισμού στη γεωργία

Μάγδα Ψαρρού*

Κατά την τελευταία περίοδο του φεουδαλισμού, και κυρίως μετά τον 15ο αιώνα, η γεωργία στην Ευρώπη παράγει όλο και περισσότερο για έναν μη αγροτικό πληθυσμό, για έναν πληθυσμό που διαβιώνει στις πόλεις. Η συνεχής ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας προκαλεί ανακατατάξεις που αναγκάζουν τη γεωργία να βγει από το φυσικό πλαίσιο της ανάπτυξής της και να υπερβεί τους τρόπους και τις συνήθειες παραγωγής της. Είναι ευνόητο ότι οι διαδικασίες αυτές είναι μακροχρόνιες και διαρκούν τέσσερις περίπου αιώνες, αρχίζοντας με αργό ρυθμό και επιταχυνόμενες κατά τον 18ο και 19ο αιώνα. Στους τελευταίους αιώνες της φεουδαλικής περιόδου εξασθενούν οι κοινωνικές δάσεις που στηρίζουν τις κοινωνικο-οικονομικές και ιδεολογικές σχέσεις του φεουδαρχισμού, και εμφανίζονται καινούργια στοιχεία που ευνοούν την κατάρρευση αυτού του συστήματος. Με τον χρόνο παρατηρείται ένας αναπροσανατολισμός των κοινωνικών και παραγωγικών συνθηκών προς νέους αντικειμενικούς στόχους, σημαντικότερος από τους οποίους είναι η παραγωγή προϊόντων για εμπορική ανταλλαγή, σε συνάρτηση με την κοινωνική αποδοχή του χρήματος ως γενικού ισοδυνάμου. Αξίζει να σημειωθεί ότι, στην αρχή, οι διαδικασίες αυτές προχωρούν με αργό ρυθμό, εξαιτίας κυρίως των ιδεολογικών παραγόντων.

Κατά τη διάρκεια του μακροχρόνιου προτσές της μετάβασης στον καπιταλισμό, παρουσιάζονται αλλαγές σε όλους τους κοινωνικοοικονομικούς τομείς σε πολλές προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Σε

* Κοινωνιολόγος, Μεταπτυχιακό Τμήμα της Σχολής Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών του Εθνικού Πανεπιστημίου Μεξικού.

τούτο το κείμενο θα επισημάνουμε μερικές μόνο απ' αυτές τις αλλαγές, όπως την τροποποίηση των σχέσεων ιδιοκτησίας και του χαρακτήρα της γεωργικής παραγωγής, όπου παρατηρούνται δύο αντιτιθέμενες διαδικασίες: Πρώτον μια βαθμιαία υποχώρηση της παραγωγής για αυτοσυντήρηση και ειδικά για τη συντήρηση των γαιοκτημόνων και δεύτερον αύξηση του συνόλου της γεωργικής παραγωγής που προορίζεται για εμπορική συναλλαγή, με ταυτόχρονο πολλαπλασιασμό των μονάδων που έχουν ως στόχο την παραγωγή εμπορευμάτων. Παρατηρείται επίσης η κοινωνικοποίηση της γεωργικής παραγωγής.

Ο χρονολογικός προσδιορισμός της μετάβασης στον καπιταλισμό ήταν το αντικείμενο πολλών μελετών, στις οποίες παρατηρούνται διαφορές ως προς την έναρξη αλλά και ως προς το τέλος της περιόδου. Πρέπει να συνυπολογιστεί ότι κατά τη μεταβατική περίοδο παρουσιάζονται γενικά δύο διαφορετικά προτσές που συντίθενται αλλά και διαφοροποιούνται κατά περιοχή ως προς το ρυθμό και την έντασή τους. *Το πρώτο* έχει να κάνει με τις διαδικασίες αποσύνθεσης των βασικών λειτουργιών και σχέσεων του φεουδαλισμού όπως: η παρακμή του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής, η πτώχευση της κυρίαρχης τάξης, η μείωση των δουλοπαροίκων, η αύξηση της παραγωγής προϊόντων προοριζομένων για εμπορική ανταλλαγή. Αυτές οι αλλαγές, στη Δυτική Ευρώπη, παρατηρούνται μεταξύ 14ου και 16ου αιώνα, σε άλλες κοινωνίες όμως, όπως στις αποικίες, αρχίζουν μόλις τον 16ο αιώνα. *Το δεύτερο* προτσές αφορά την επιτάχυνση της αποσύνθεσης των αντικειμενικών συνθηκών· στην περίοδο όμως αυτήν αναδεικνύονται επίσης εκείνα τα στοιχεία που ευνοούν την ανάπτυξη καινούργιων κοινωνικοοικονομικών λειτουργιών και σχέσεων παραγωγής όπως: η απελευθέρωση της φεουδαλικής ιδιοκτησίας γης, η εμφάνιση των αγροπιστωτών (ενοικιαστών γης) καπιταλιστών, η εξάπλωση της παραγωγής εμπορευματικών αξιών και η επέκταση της εθνικής και διεθνούς καπιταλιστικής αγοράς. Έχει αποδειχθεί πως το χρονικό διάστημα μεταξύ 16ου και 19ου αιώνα αντιπροσωπεύει την περίοδο όπου αναπτύσσεται το προτσές για τον σχηματισμό και την κυριαρχία του καπιταλισμού στην Αγγλία, τη Γαλλία και τις Κάτω Χώρες. Αντιπροσωπεύει επίσης την περίοδο κατά τη διάρκεια της οποίας δημιουργούνται οι συνθήκες για την εξάπλωση του καπιταλιστικού συστήματος σε διεθνές επίπεδο, εξάπλωση που επιταχύνεται με τον νεοαποικισμό. Έτσι, ο προσδιορισμός αυτής της δεύτερης εποχής της μεταβατικής διαδικασίας, από τον 16ο αιώνα και μετά, ισχύει κυρίως για ορισμένες ευρωπαϊκές

χώρες, επειδή για άλλες τόσο ο χρόνος όσο και η ένταση των διαδικασιών της μετάβασης είναι διαφορετικά. Σε πολλές περιοχές του κόσμου, ο καπιταλισμός εμφανίζεται πολύ αργότερα, με μικρότερη μάλιστα ένταση. Οι διαδικασίες επιταχύνονται στη δεύτερη φάση του αποικισμού, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Υπάρχουν ακόμα χώρες όπου η πορεία προς τον καπιταλισμό αρχίζει μόλις στις αρχές του 20ού αιώνα. Αυτή η χρονική διαφοροποίηση θα επηρεάσει φυσικά την ανάπτυξη του καπιταλισμού σε κάθε έναν από τους κοινωνικούς σχηματισμούς αλλά και την ανάπτυξη του καπιταλισμού ως διεθνούς συστήματος.

Η πρωταρχική συσσώρευση: Από τα φαινόμενα που εμφανίζονται στη δεύτερη φάση της μετάβασης, δηλαδή κατά την περίοδο που δημιουργούνται οι συνθήκες για την ανάπτυξη του καπιταλισμού, μέγιστη σημασία έχει η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση, η οποία αφορά ποσοτικά και ποιοτικά στοιχεία: Ως ποσοτικά στοιχεία εννοούμε τη συγκέντρωση και συσσώρευση πλούτου, τη βελτίωση των συνθηκών παραγωγής και την αύξησή της, καθώς και την κατάκτηση της Αμερικής και της Αφρικής που παρέχουν πολύτιμα μέταλλα, σκλάβους και καινούργιες εκτάσεις γης. Στα ποιοτικά στοιχεία συγκαταλέγονται οι αλλαγές που εμφανίζονται σ' αυτήν την ιστορική περίοδο και οι οποίες έχουν ως κύριο αποτέλεσμα, στο επίπεδο των κοινωνικών σχέσεων, το διαχωρισμό μεταξύ του άμεσου παραγωγού και των αποφάσεων σχετικά με τις συνθήκες εργασίας του και τον προορισμό των προϊόντων του. Τα μέσα παραγωγής, τα καταναλωτικά αγαθά και τα προϊόντα μετατρέπονται σε κεφάλαιο και οι άμεσοι παραγωγοί σε μισθωτούς εργάτες-ακτήμονες, οι οποίοι διαθέτουν μόνο την εργατική τους δύναμη. Αυτή θα είναι από δω και πέρα, η κοινωνική σχέση που όλο και πιο έντονα θα κυριαρχεί, και θα γενικεύεται. Σε τελευταία ανάλυση πρόκειται για τη συγκέντρωση και συσσώρευση του πλούτου και τη μετατροπή του σε κεφάλαιο, δηλαδή σε ειδικές παραγωγικές σχέσεις που σημαίνουν παραγωγή ανταλλακτικής αξίας και υπεραξίας.¹

Αναμφίβολα, η πρώτη φάση του αποικισμού απέφερε στις ευρωπαϊκές δυνάμεις την οικονομική βάση για την καπιταλιστική ανάπτυξή τους. Από το 1550 καταγράφεται μια σημαντική αύξηση στην παραγωγή χρυσού και αργύρου και μεταξύ 1580 και 1620 οι περιοχές που διαθέτουν κοιτάσματα αυτών των δύο πολύτιμων μετάλλων ευημερούν. Πάντως, και παρόλο που αυτή η ευημερία σημαίνει συ-

1. Κ. Μαξ, *Το κεφάλαιο*, τόμος Α', κεφ. 24, F.C.E., Μεξικό, 1946.

σώρευση χρήματος στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, από μόνη της δεν αρκεί για να δημιουργήσει τον κοινωνικό μετασχηματισμό, αλλά είναι απαραίτητο να συμπέσει και με τις μεταβολές που παρουσιάζονται αυτή την εποχή στην κοινωνικοοικονομική δομή· δεν φτάνει να υπάρχει χρυσάφι και ασήμι αλλά και προϊόντα για ανταλλαγή. Η μεταλλαγή θα παρουσιαστεί με διαφορετικές εκδοχές στους διάφορους κοινωνικούς σχηματισμούς. Η περίπτωση της Ισπανίας πιστοποιεί τη σημασία που έχει η συνύπαρξη και συλλειτουργία όλων των απαραίτητων παραγόντων: η εύκολη απόκτηση κερδών από τις κυρίαρχες τάξεις, ο πλουτισμός και η χλιδή, μαζί βέβαια με τα ειδικότερα εσωτερικά προβλήματα, οδήγησαν στη στασιμότητα της ισπανικής γεωργίας και βιομηχανίας. Στα τέλη του 16ου αιώνα, τα υφαντουργεία στη Σεγκόβια, την Γκόρντοβα, το Τολέδο, και σε πολλά άλλα επαρχιακά κέντρα, παρακμάζουν· στο εξής η χώρα δεν είναι παρά ένας μεσάζοντας, μεταφορέας και διανομέας του χρηματικού πλούτου στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες, και δεν έχει τη δυνατότητα στο εσωτερικό της, να τον μετατρέψει σε κεφάλαιο. Οι κοινωνίες της ανατολικής Ευρώπης, επίσης, για τους δικούς τους εσωτερικούς λόγους —με την ισχυροποίηση των φεουδαρχικών σχέσεων και της δουλοπαροικίας, εξαιτίας της αύξησης της παραγωγής σιτηρών για εξαγωγή— δεν είναι ακόμη σε θέση για τη δημιουργία των συνθηκών που ευνοούν τη διαμόρφωση του καπιταλισμού.

Οπωσδήποτε, η διαδικασία συσσώρευσης επιταχύνθηκε με την αποικιακή εξάπλωση. Πρέπει φυσικά να συνυπολογιστούν και οι παράγοντες που ευνόησαν αυτό το προτσές δρώντας στο εσωτερικό της δυτικής Ευρώπης, όπως: η εντατικοποίηση των εμπορικών σχέσεων με την Ασία και την Αφρική πριν από τις μεγάλες κατακτήσεις· η μεγάλη ανάπτυξη των ευρωπαϊκών ορυχείων που συντείνει στην επέκταση του εμπορίου και στον εκχρηματισμό της οικονομίας· η είσοραξη φόρων εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας και, κυρίως, η τοκογλυφία. Κατά τη διάρκεια της μεταβατικής περιόδου προς τον καπιταλισμό, η κεντρική διοίκηση αυξάνει σημαντικά τη φορολογία εις βάρος των φεουδαρχικών προσόδων. Με επιδάρυση στις πωλήσεις, φορολογούνται όχι μόνο τα προϊόντα πολυτελείας αλλά και τα είδη πρώτης ανάγκης. Ο σχηματισμός των εθνικών κρατών είναι μέρος αυτής της διπλής διαδικασίας, της διάλυσης δηλαδή των κοινωνικών συνθηκών του φεουδαλισμού και της εμφάνισης εκείνων των ειδικών στοιχείων που θα οδηγήσουν σε καπιταλιστικές συνθήκες.

Η τοκογλυφία είναι φαινόμενο που έλκει την καταγωγή του από

την αρχαιότητα και ως πρακτική έχει τύχει παγκόσμιας σχεδόν εφαρμογής. Φαίνεται ότι καθώς νομιμοποιείται η ιδιωτική κυριότητα, ανεξάρτητα από την κοινότητα, πολλαπλασιάζονται οι περιπτώσεις επίμορτης καλλιέργειας· εξαιτίας δε των αβέβαιων συνθηκών παραγωγής και της κάθε φορά μεγαλύτερης παραγωγής αγαθών για εμπορική ανταλλαγή, αυξάνονται και τα τοκογλυφικά δάνεια. Κατά τη διάρκεια της μετάβασης στον καπιταλισμό, η τοκογλυφία (του κλήρου, των Εβραίων, των εμπόρων) θα παίξει σημαντικό ρόλο, μια που θα αποτελέσει έναν από τους βασικούς πόρους χρηματοδότησης της παραγωγής και της πώλησης προϊόντων.

Το φαινόμενο του εκχρηματισμού της οικονομίας και της χρηματοδότησης της παραγωγής εμφανίζεται εντονότατα στην τελευταία φάση της μεταβατικής περιόδου προς τον καπιταλισμό. Η γενίκευση του διαχωρισμού των παραγόντων της παραγωγής—δηλαδή της εργατικής δύναμης και των μέσων παραγωγής και η επικράτηση για τον ίδιο λόγο της ιδιοκτησίας—καθώς και η παραγωγή εμπορευμάτων απαιτούν, όπως σωστά σημειώνει ο Μαρξ στις αναλύσεις του, ένα γενικό *ισοδύναμο*, όπως είναι το χρήμα στις διάφορες μορφές του. Το χρήμα είναι απαραίτητο για την παραγωγή εμπορευμάτων όταν η σχέση κυριότητας είναι σχέση ιδιοκτησίας. Είναι το ισοδύναμο-εμπόρευμα, πιο εύχρηστο για τις ανταλλαγές και για την υλοποίηση της παραγωγικής αξίας στην αγορά. Μ' αυτό τον τρόπο το χρήμα, γνωστό από πολύ παλιά, αποκτά μια μεγάλη δυναμική σημασία με την τροποποίηση του παραγωγικού συστήματος. Κάτι που πριν ήταν πολύ περιορισμένης χρήσης, για καλλωπισμό ή για αίγλη, στην εποχή του καπιταλισμού μεταβάλλεται σε μια κοινωνικοοικονομική ανάγκη.

Όταν κυριαρχούν οι προκαπιταλιστικές συνθήκες, παραγωγή και κατανάλωση πραγματοποιούνται χωρίς σπουδαία διαμεσολάβηση της ανταλλαγής και εκτός αυτού ως κοινωνικοοικονομικές πρακτικές είναι ελάχιστα διαφοροποιημένες μεταξύ τους· μόνον όταν η παραγωγή μετατρέπεται σε ανταλλακτική, η σχέση αυτή αποκτά καινούργιο χαρακτήρα. Ήδη υπάρχει η δυνατότητα μεγαλύτερης παραγωγής, ώστε να ξεπερνά τις άμεσες ανάγκες, και η δυνατότητα συσσώρευσης· σ' αυτήν όμως την περίπτωση, η συσσώρευση γίνεται κατά τη διάρκεια της παραγωγής, για την οποία είναι αναγκαία η προκαταβολική επένδυση, που προέρχεται από τη χρηματοδότηση. Κατά τη διάρκεια της μετάβασης προς τον καπιταλισμό, παρατηρείται έντονη κινητοποίηση με σκοπό την πραγματοποίηση της συσσώρευσης του χρηματικού πλούτου και των προϊόντων (από τους

εκκλησιαστικούς κύκλους, τους πρωτοεμφανιζόμενους, τους εμπόρους, τους τοκογλύφους, κ.ά.). Πάντως, ο καινούργιος τρόπος χρησιμοποίησης του χρήματος με σκοπό μια πιο εντατική και αποδοτική επένδυσή του, παρουσιάζεται κατά τον 19ο αιώνα έντονα, όταν το χρηματιστικό σύστημα και το σύστημα των επενδύσεων αρχίζουν να σταθεροποιούνται στη νεότερη εκδοχή τους. Όπως τονίζει ο Μάρξ, «Η παραγωγή εμπορεύματος προϋποθέτει την κυκλοφορία του και αυτή από την πλευρά της προϋποθέτει την παρουσίαση του εμπορεύματος σαν χρήμα· είναι το ξεδίπλωμα του εμπορεύματος σε εμπόρευμα και χρήμα, είναι ένας νόμος της αντιπροσώπευσης του προϊόντος σαν εμπόρευμα. Κατά τον ίδιο τρόπο, η καπιταλιστική παραγωγή εμπορεύματος προϋποθέτει —είτε ληφθεί υπ' όψιν από κοινωνική πλευρά είτε από προσωπική— το κεφάλαιο σε σχήμα χρήματος ή κεφάλαιο-χρήμα, σαν *primus motor* κάθε καινούργιας επιχείρησης που αρχίζει και που το διαθέτει σαν διαρκή κινητήρα. Ιδιαίτερος, το κυκλοφοριακό κεφάλαιο προϋποθέτει, σαν κινητήρας, την σταθερά επαναλαμβανόμενη εμφάνιση και σε μικρά διαστήματα του κεφαλαίου-χρήμα. Όλη η αξία-κεφάλαιο που επενδύεται, δηλαδή, όλα τα στοιχεία κεφαλαίου συνιστάμενα σε εμπόρευμα, εργατική δύναμη, μέσα εργασίας και ύλες παραγωγής, θα αγοράζονται, συνεχώς και χωρίς διακοπή με χρήμα».²

Επομένως, στην εποχή του καπιταλισμού ο εκχρηματισμός της οικονομίας βρίσκεται σε άμεση σχέση με την επένδυση κεφαλαίου για την πραγματοποίηση της οποίας πρέπει να συνεισφέρει το ίδιο το κράτος. Τα εθνικά κράτη παίζουν σημαντικό ρόλο στο σχηματισμό του κεφαλαίου-χρήμα (νομισματοκοπή, σχηματισμός χρηματιστικών οργανισμών, συλλογή μετάλλων και εσωτερικών και εξωτερικών αποταμιεύσεων, κτλ.). Και τούτο είναι απαραίτητο για την ανάπτυξη του καπιταλισμού· όπως σημειώνει ο Μαρξ: «Το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής(...) μπορεί να αναπτυχθεί μόνο σε μεγάλη κλίμακα και βαθύτητα στις χώρες εκείνες στις οποίες υπάρχει μια μεγάλη μάζα χρήματος, αρκετή για κυκλοφορία και αποταμίευση».³

Κατά τη διάρκεια της εξελικτικής διαδικασίας που ολοκληρώνει τη μετάβαση προς τον καπιταλισμό έρχονται σε στενή σχέση διάφορα στοιχεία, μερικά από τα οποία διεκδικούν θεμελιώδη ρόλο. Η σχέση, παραδείγματος χάρη, μεταξύ αγροτών και ιδιοκτητών γης

2. Κ. Μαρξ, *Το κεφάλαιο*, τόμος Β', όπ. π., σελ. 317.

3. Κ. Μαρξ, όπ. π., σελ. 307.

μεταβάλλεται σημαντικά γιατί τώρα με την εμφάνιση των καπιταλιστικών στοιχείων αυτή η σχέση διαφοροποιείται. Θα δούμε σε γενικές γραμμές πού οφείλεται αυτή η διαφορά.

Αγρότες, γαιοκτήμονες και καπιταλισμός: Από τον 14ο αιώνα, η συμπεριφορά των γαιοκτημόνων απέναντι στους αγρότες, στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, γίνεται ολοένα και πιο ωμή. Οι αγρότες είχαν πολλούς λόγους για να ξεσηκωθούν εναντίον των γαιοκτημόνων και το κάνουν κάθε φορά που τους δίνεται η ευκαιρία. Οι φεουδάρχες, στην περίοδο της παρακμής τους, δίνουν τη μάχη για να επιζήσουν, πράγμα το οποίο οδηγεί σε σκληρά μέτρα εναντίον των αγροτών. Αναγκάζουν λοιπόν τους δουλοπαροίκους να εγκαταλείψουν τη γη τους και να φεύγουν σε άλλους τόπους, στις πόλεις και αργότερα στην καινούργια γη που κατακτήθηκε στις άλλες ηπείρους. Στα τέλη του 15ου αιώνα, παίρνει μεγάλη έκταση η φυγή των δουλοπαροίκων και ελεύθερων αγροτών από την ύπαιθρο σε ορισμένες ευρωπαϊκές χώρες, ενώ σε άλλες οι φεουδάρχες διατηρούν τη δύναμή τους ακόμα και κατά τον 17ο αιώνα. Αλλά αυτό συμβαίνει μέχρι ενός σημείου, μια που ο περιορισμός της εξουσίας και η εξασθένηση των φεουδαρχών ευνοεί ορισμένους χωρικούς καθώς, παράλληλα με την έξοδο, αυξάνεται η αγρομίθωση. Πολλοί αγρότες έχουν τη δυνατότητα να νοικιάσουν γη και πολλές φορές αυτή είναι μεγάλων εκτάσεων. Στην περίοδο αυτής της διαδικασίας των μεγάλων μετασχηματισμών οι στάσεις των αγροτών διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο. Ο 17ος αιώνας είναι καθοριστικός για τους Ευρωπαίους αγρότες (καθώς και για τους Κινέζους και Ιάπωνες, με διαφορετικές θέδια κοινωνικές προεκτάσεις⁴) και οι στάσεις που παρατηρούνται αυτή την περίοδο στην Ευρώπη διαρκούν περίπου πενήντα χρόνια.⁵ Παρ' όλα αυτά, αν και οι ανταρσίες των

4. Βλ. *Furores Campesinos*. Roland Mousnier. Siglo XXI. Μεξικό. 1976.

5. «Ο αγροτικός πόλεμος της Ελβετίας του 1653 είναι μια απόδειξη τόσο της κρίσης στη μεταπολεμική περίοδο όσο και της αυξανόμενης εκμετάλλευσης των αγροτών από την πόλη. Παράλληλα, στην Αγγλία η επανάσταση επικράτησε αλλά με πενιχρά αποτελέσματα. Η οργή του αγρότη δεν μειώθηκε στη Δύση —ο ξεσηκωμός του «σφραγισμένοι χαρτίοι» που συνδύασε τον θυμό της μεσαίας τάξης, των ναυτικών και αγροτών στο Bordeaux και στη Βρετανία το 1675 και πολύ περισσότερο οι μάχες των Camisards αργότερα, αν και ήταν πιο έντονες στην Ανατολική Ευρώπη. Κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, έγιναν ποσοδικές ανταρσίες κατά της εξάρτησης των αγροτών. Η ουκρανική επανάσταση του 1648-54 μπορεί να υπολογιστεί ως ο μεγαλύτερος ξεσηκωμός κολλήγων. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για τα διάφορα κινήματα «Kupucz» της Ουγγαρίας. Το ίδιο το όνομά τους μας φέρνει πίσω στις αγροτικές εξεγέρσεις του Dozsa το 1514, η ανάμνηση των οποίων διατηρείται στα τραγού-

αγροτών επιταχύνουν την εξουθένωση της αριστοκρατίας, εντούτοις δεν έχουν ως αποτέλεσμα την κυριαρχία της τάξης των αγροτών, μια που οι ίδιοι, μακροπρόθεσμα, θα ξεπεραστούν από τα αστικά κινήματα και την αστική τάξη, ιδιαίτερα ανταγωνιστική στα φεουδαρχικά συμφέροντα. Παρά το γεγονός άλλωστε ότι η αστική τάξη, στη μεταδατική περίοδο, στον αγώνα για την επικράτησή της, συνάπτει συμμαχίες με τους γαιοκτήμονες και μάλιστα πολλές φορές οπισθοδρομεί εξαιτίας της συγχώνευσής της με αυτούς, το τελικό αποτέλεσμα είναι ο εκθρονισμός των γαιοκτημόνων.

Οι αγρότες —εκτός ίσως από τους αγρομισθωτές— αν και κυριαρχούμενοι από τους γαιοκτήμονες, δεν έχουν ανταγωνιστικά συμφέροντα απέναντί τους και οι σχέσεις τους με αυτούς είναι σχέσεις υποταγής. Τα συμφέροντα των αγροτών, προσανατολισμένα στην οικογενειακή παραγωγή (κάλυψη ατομικών αναγκών, παραγωγή αξίας χρήσης και παραγωγή για αυτοσυντήρηση) ταυτίζονται με τα συμφέροντα των ίδιων των γαιοκτημόνων. Πολλές από τις ανταρσίες του 17ου αιώνα, εξάλλου, διευθύνονται από τους αριστοκράτες και τους ντόπιους άρχοντες.⁶ Πράγματι, δημιουργούνται συμμαχίες μεταξύ τους για να προστατευθούν τα κοινά συμφεροντά τους που απειλούνται από την ανάπτυξη της αστικής τάξης και της κεντρικής εξουσίας (δεσποτικό κράτος). Η διαδικασία της διαμόρφωσης του καπιταλισμού πάντως έχει ήδη αποδεσμευθεί και όλα δείχνουν ότι η γεωργία πρόκειται να διαδραματίσει έναν σημαντικό ρόλο για τον οποίο απαιτείται η τροποποίηση των παραγωγικών σχέσεων και λειτουργιών στον τομέα αυτόν.

Στις αρχές της διαμόρφωσης της καπιταλιστικής κοινωνίας η παραγωγή των τροφίμων εξακολουθεί να γίνεται αποκλειστικά από τον αγροτικό τομέα, ο οποίος με την εξάπλωση της διομηχανικής παραγωγής ανακάθεται να τροφοδοτήσει έναν πληθυσμό ανίκανο να παραγάγει αυτός ο ίδιος τα μέσα συντήρησής του. Προβάλλει λοιπόν το ενδιαφέρον φαινόμενο σύμφωνα με το οποίο δεν υπάρχει μόνον ένα κοινωνικό στρώμα, οι γαιοκτήμονες, που πρέπει να τροφοδοτήσουν οι κολλήγοι, αλλά και αστικά πλήθη και χιλιάδες εργα-

δια για το Rakoczy, με τον ίδιο τρόπο όπως η ρωσική επανάσταση του 1672 έμεινε χαραγμένη στο τραγούδι για το Stenka Razin. Σ' αυτό το μέρος, μια σημαντική αγροτική εξέγερση εγκαίνιασε το 1680 μια εποχή επιδημικού ξεσηκωμού κολλήγων. Μπορούμε επίσης να προσθέσουμε σ' αυτό τον κατάλογο κοινωνικών εξεγέρσεων, την εξέγερση των Ιρλανδών του 1641 και 1689» (Έρικ Χομπομπάουν, *En Torno a los Orígenes de la Revolución Industrial*, ed. Siglo XXI, Μεξικό, 1971, σελ. 15-16).

6. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. *Furores Campesinos...* όπ. π.

ζόμενοι που αγοράζουν τα τρόφιμα στην αγορά. Έτσι, η γεωργική παραγωγή, από παραγωγή λίγο ως πολύ ατομική γίνεται κοινωνική, καθώς η μη γεωργική κοινότητα την απαιτεί και την προωθεί για να ανταποκριθεί στον ιστορικό της ρόλο, να θρέψει και παράλληλα να παράσχει τις πρώτες ύλες για την παραγωγή των βιομηχανικών προϊόντων.

Για να μπορέσει να πραγματοποιηθεί η μετάβαση από την ατομική γεωργική παραγωγή στην κοινωνικοποιημένη, χρειάζονται σημαντικές οικονομικές και κοινωνικές τροποποιήσεις. Ορισμένοι μελετητές⁷ της ανάπτυξης του γεωργικού καπιταλισμού υιοθετούν την άποψη ότι η διαμόρφωση του καπιταλισμού ξεκινάει αρχικά από τη γεωργία, αυτή η άποψη όμως δεν είναι τόσο σαφής και αφήνει ορισμένα κενά όπως: για ποιό λόγο η προκαπιταλιστική γεωργία πρέπει να μεταμορφωθεί αν δεν υπάρχει μια κοινωνική και ιστορική ανάγκη γι' αυτό; Και κάτι άλλο ακόμη· αν ένα από τα χαρακτηριστικά του καπιταλισμού είναι η μαζική παραγωγή για την τροφοδότηση της αγοράς, πώς μπορεί να γίνει αυτό πριν την εμφάνιση ενός πληθυσμού που δεν έχει, αντικειμενικά, τη δυνατότητα να παράγει τα τρόφιμα της διατροφής του; Πού είναι και με τί ασχολείται αυτός ο πληθυσμός;

Η πολυπλοκότητα της μεταβατικής περιόδου συνίσταται στο ότι προσδιορίζει μια εποχή κατά την οποία ο καθορισμός της αρχής και του τέλους της εξελικτικής διαδικασίας παρουσιάζει δυσκολίες. Κατά τη διάρκεια της μετάβασης στον καπιταλισμό παρουσιάζονται διάφορα κινήματα ταυτοχρόνως, διάφορες καταστάσεις κοινωνικοοικονομικές, μερικές από τις οποίες δίνουν ώθηση προς τα εμπρός (ή προς τα πίσω), με αποτέλεσμα τη σταθεροποίηση του καινούργιου συστήματος. Αν και η δημιουργία του καπιταλιστή-αγρομισθωτή παρέχει βέβαια τη δυνατότητα για έναν εμπορευματοποιημένο προσανατολισμό της γεωργικής παραγωγής, αμφισβητεί ταυτόχρονα τις αποκατεστημένες σχέσεις ιδιοκτησίας μεταξύ αγροτών και γαιοκτημόνων και εισάγει νέες σχέσεις παραγωγής, αναπτύσσοντας τη βιοτεχνική παραγωγή αγαθών μαζικής κατανάλωσης, και επιταχύνοντας αυτή τη διαδικασία. Επομένως, μπορεί να ειπωθεί ότι στην πραγματικότητα δεν είναι δυνατόν να διαχωριστούν αυτές οι διαδικασίες, εκτός μόνον για λόγους ανάλυσης.

Οι προηγούμενες από τον καπιταλισμό κοινωνίες είναι βασικά αγροτικές και σε πολλές περιπτώσεις δεν έχουν ξεπεράσει ακόμη το

7. Σε σχέση μ' αυτή τη συζήτηση βλ., *Agricultura y desarrollo del capitalismo*, διάφοροι συγγραφείς, ed. Alberto Corazon, Μαδρίτη, 1974.

νομαδικό στάδιο. Με την πάροδο του χρόνου άλλωστε, σε ορισμένες προκαπιταλιστικές κοινωνίες αποκτούν μεγάλη σημασία άλλου είδους δραστηριότητες, όπως η βιοτεχνία, η μεταλλωρυχία, το εμπόριο και αργότερα οι μεταφορές. Αν και ο τρόπος καπιταλιστικής παραγωγής προκύπτει, στην ευρωπαϊκή Δύση, από την εξέλιξη όλων αυτών των δραστηριοτήτων, στην πραγματικότητα σταθεροποιείται ως *τρόπος παραγωγής* μόνον με την ανάπτυξη της βιομηχανικής δραστηριότητας. Παράλληλα με τη βιομηχανική επέκταση επεκτείνεται και ο ειδικός τρόπος παραγωγής και το καπιταλιστικό σύστημα διαμορφώνεται ως γενικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα που διαπερνά όλες τις δομές του κοινωνικού συνόλου. Στην ύπαιθρο η μετάβαση στον καπιταλισμό γίνεται με αναρχικό τρόπο: σε ορισμένες περιοχές ή κλάδους παραγωγής ο καπιταλισμός αναπτύσσεται έντονα, αλλά περνά αρκετός καιρός μέχρι να μπορέσει να ενσωματωθεί στο γεωργικό σύνολο, άλλωστε ακόμη και σήμερα δεν το έχει κατορθώσει ολοκληρωτικά σε πολλές περιοχές του κόσμου. Γενικά, η εισαγωγή του καπιταλισμού στην ύπαιθρο γίνεται με δίκαιο τρόπο, αλλά με διαφορετική ένταση, ανάλογα με τις ειδικές συνθήκες που ισχύουν στην κάθε περιοχή, και αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους:

1) Στην «ηλικία» της γεωργικής δραστηριότητας. Η γεωργία ως μόνιμη δραστηριότητα μεταμόρφωσης της φύσης είναι η πιο αρχική σε σχέση με το χρόνο του σχηματισμού της. Η συσσώρευση των τεχνικών και μεθόδων παραγωγής επι πολλούς αιώνες είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία κοινωνικών και οργανωτικών τρόπων παραγωγής ανεξάρτητων από τον καπιταλισμό και οπωσδήποτε διαφορετικών απ' αυτόν. Δεν λειτουργούσε σε σχέση με την ανάγκη υπάρξεως μιας ευρείας εσωτερικής αγοράς, τη δημιουργία δάσεων για μια ευνοϊκή εξουσία απέναντι σ' ένα καινούργιο σύστημα και σε σχέση με τον σχηματισμό μιας αγοράς εργασίας, κτλ. Με την εκβιομηχάνιση, από τα πρώτα στάδιά της ακόμη, παρουσιάζεται η ζωτική ανάγκη για τον καπιταλισμό να μετασχηματιστούν οι τρόποι παραγωγής στην ύπαιθρο, μεταμόρφωση που γίνεται με την ίδια ταχύτητα και βία με την οποία εξαπλώθηκε η βιομηχανική δραστηριότητα και ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στο σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων της κοινωνίας. Παρ' όλα αυτά, πρέπει να τονιστεί ότι δεν ήταν απαραίτητο η εξάπλωση του καπιταλισμού στην ύπαιθρο να περιλαμβάνει όλο το αγροτικό σύνολο. Αυτό που έχει σημασία για τον καπιταλισμό είναι η ύπαρξη δυνατοτήτων που να εγγυώνται τη λειτουργία των γεωργικών οικονομικών μονάδων

Γέννηση και διαμόρφωση του καπιταλισμού στη γεωργία

με απώτερο στόχο την ικανοποίηση των αναγκών της βιομηχανικής ανάπτυξης. Αρχικά, η πρωταρχική ανάγκη ήταν να εφοδιαστεί η αγορά με τρόφιμα για τον αστικό και βιομηχανικό πληθυσμό και να εξασφαλιστεί η λειτουργία της υπαίθρου ως πηγής πρώτων υλών για τη βιομηχανία. Αργότερα βέβαια δημιουργείται μια ευρύτερη αγορά για τη διοχέτευση των βιομηχανικών προϊόντων, τόσο προϊόντων κατανάλωσης από τον αγροτικό πληθυσμό όσο και προϊόντων κεφαλαίου, ενώ παράλληλα αρχίζει η εισαγωγή και ανάπτυξη της τεχνολογίας, που απαιτεί η καπιταλιστική αγροτική παραγωγή.

2) Στο ότι παράγει προϊόντα συντήρησης, τρόφιμα. Διαφέρει από τη βιομηχανική δραστηριότητα, η οποία αναλαμβάνει την παραγωγή αυτού του είδους προϊόντων αρκετό χρονικό διάστημα μετά την εμφάνιση του καπιταλισμού, κι ακόμη σήμερα δεν έχει κατορθώσει να εξουσιάσει ολοκληρωτικά την παραγωγή τροφίμων παρά την εξάπλωση της γεωργικής βιομηχανίας. Αυτό το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της γεωργικής δραστηριότητας αφορά δύο ειδικά ζητήματα που μερικές φορές αντιτίθενται μεταξύ τους: από τη μια μεριά ο αγροτικός πληθυσμός παροτρύνεται στην καλλιέργεια για αυτοσυντήρηση και από την άλλη, με την παρουσία της αστικής και βιομηχανικής κοινωνίας, ωθείται να επιδοθεί σε εμπορευματικές δραστηριότητες αφού οδηγείται στην παραγωγή προϊόντων που αφορούν το σύνολο της κοινότητας, γεωργικής και μη.

3) Στο γεγονός ότι η γεωργική δραστηριότητα είναι στενά συνδεδεμένη με τη φύση —τόσο επειδή μερικά μέσα παραγωγής και πρώτες ύλες είναι φυσικά (γη, νερό, σπόροι), όσο και γιατί η παραγωγή έχει ατομικό χαρακτήρα— καθιστά την εκμηχάνισή της εξίσου δύσκολη με την κοινωνικοποίηση της παραγωγής. Στη γεωργία —και εδώ υπάρχει μια μεγάλη διαφορά με το εργοστάσιο— η συγκέντρωση μεγάλων ομάδων ανθρώπων σε μόνιμη βάση είναι σχεδόν αδύνατη· γενικά τέτοιες ομάδες συγκεντρώνονται μόνο κατά εποχές και ο αριθμός τους ποικίλλει. Επίσης οι ιδιομορφίες του εδάφους δυσκολεύουν τη χρησιμοποίηση μηχανών,⁸ και για τους ίδιους λόγους η κοινωνικοποίηση της εργασίας σκοντάφτει, κυρίως όταν πραγματώνεται με βάση τη μισθωτή εργασία και την εκμηχάνισή της.⁹

8. «Στη βιομηχανία, ο τόπος εργασίας είναι τεχνητός, φτιαγμένος στα μέτρα των μηχανών· αντίθετα, στη γεωργία το μέρος όπου λειτουργούν, σχεδόν όλα τα μηχανήματα, είναι οικοδόμημα της φύσης, στο οποίο πρέπει η μηχανή να προσαρμοστεί, πράγμα όχι πάντα εύκολο και μερικές φορές αδύνατο. Γενικά, η χρήση μηχανών στη γεωργία προϋποθέτει υψηλό επίπεδο καλλιέργειας της γης» (Κ. Κautsky, *La cuestion agraria*, Ediciones Cultura Popular, Μεξικό, 1977, σελ. 45).

9. Κ. Μαοξ, *Το κεφάλαιο*, τόμος Γ', F.C.E., Μεξικό, 1946.

Για όλους αυτούς τους λόγους η εξάπλωση και κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στη γεωργία αντιμετωπίζει πολλά κοινωνικά και οικονομικά εμπόδια, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας πολύπλοκης εξελικτικής διαδικασίας όπου η θεμελιώδης αντιπαράθεση θα αναπτυχθεί μεταξύ της καπιταλιστικής και μη σχέσης κυριαρχίας και παραγωγής. Χωρίς αμφιβολία, η αγροτική κοινότητα λειτουργεί ως εμπόδιο στην ανάπτυξη της εμπορικής και καπιταλιστικής γεωργίας και γι' αυτό το λόγο, αργά ή γρήγορα, καταστρέφεται η κοινωνική λειτουργία της κοινότητας και η γη περιφράσσεται. Είναι ακριβώς στην Αγγλία όπου συντελείται πρωταρχικά αυτή η διαδικασία, η οποία ήδη έχει αρχίσει από τον 17ο αιώνα και ολοκληρώνεται κατά τον 18ο- έτσι, δημιουργείται ένα σύστημα ιδιωτικών κτημάτων στα οποία το παραγωγικό προτσές βρίσκεται συχνά στα χέρια των αγρομισθωτών καπιταλιστών.

Στη δυτική Ευρώπη τον 19ο αιώνα η γεωρική παραγωγικότητα αυξάνεται σημαντικά: «... Η καλύτερα καλλιεργημένη γη δίνει πλουσιότερη παραγωγή· συνήθως γίνεται παραδεκτό ότι η παραγωγική επίδοση όσον αφορά τα σιτηρά, προϊόν θειικής τροφής, που για μεγάλο χρονικό διάστημα παραμένει στάσιμη, κάτω ή γύρω στο 1 προς 5, αυξάνεται τώρα σε 1 προς 6 στη Γερμανία, ίσως λίγο παραπάνω στη Γαλλία και πολύ πιο πάνω γύρω στο 1 προς 9 στην Αγγλία και τις Κάτω Χώρες».¹⁰ Αυξάνεται η καλλιέργεια χόρτων για κτηνοτροφές, υπάρχει η εναλλαγή του εδάφους όπου καλλιεργούνται διαφορετικά είδη στα διάφορα τεμάχια, διαδίδεται η διασταύρωση ζώων εκλεκτής ράτσας και αργότερα χρησιμοποιούνται, εκτεταμένα, βιομηχανικά λιπάσματα και γεωργικά μηχανήματα. Γενικά όμως διατίθεται περισσότερη γη για καλλιέργεια και επομένως λιγότερο κατάλληλη για παραγωγική επίδοση, αν και αυξάνονται τα παραγωγικά προϊόντα. Η καλλιεργήσιμη γη διπλασιάζεται σχεδόν στην Πρωσία, τη Γαλλία, τη Σκανδιναβία, την Ελλάδα και την Ισπανία. Μ' αυτή τη διαδικασία δημιουργείται πληθώρα μικρών καλλιεργητών, αλλά η γεωργική επανάσταση σημαίνει επίσης τη συγκέντρωση γης στα χέρια ορισμένων οικογενειών.¹¹ Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για την Ιταλία στις αρχές του 19ου αιώ-

10. Guy Palmade, *La epoca de la hyrguesia*. Μεξικό, 1979, σελ. 7.

11. «Στην Αγγλία η παλιά κινητοποίηση των enclosures και, πιο πρόσφατα, η «γεωργική επανάσταση», οδήγησαν σε μια αληθινή κατάκτηση της γης από τις μεγάλες οικογένειες: 2.000 γαιοκτήμονες στα 1845 κατέχουν το ένα τρίτο της γης· στα 1873, 4.000 γαιοκτήμονες κατέχουν τη μισή γη. Οι ιδιοκτήτες των καινούργιων περιουσιών, στα πλαίσια του εμπορευματοικού και βιομηχανικού καπιταλισμού, διάζων-

να.¹² Μεγάλο μέρος της γης ακόμη και στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα ανήκει στους γαιοκτήμονες (στα τέλη αυτού του αιώνα σε αρκετά κράτη η μεγάλη γαιοκτησία θα υποστεί ανεπανόρθωτες καταστροφές), οι οποίοι εξακολουθούν να εισπράττουν από τους αγρότες σημαντικούς φόρους· οι αγρότες έχουν αποκτήσει την ελευθερία τους αλλά προσφεύγουν συνεχώς στη μισθωτή εργασία και τα χρέη τους αναγκάζουν να πουλήσουν τα χωράφια τους. Οι γαιοκτήμονες είναι κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης, αλλά για την πλειοψηφία, η εξουσία τους στηρίζεται στην *γαιοπρόσοδο*, κάθε φορά πιο καπιταλιστική, η οποία όχι μόνο αντιπροσωπεύει ένα οικονομικό όφελος αλλά είναι και η βάση της κοινωνικοπολιτικής και ιδεολογικής κυριαρχίας τους. Προς αυτή την κατεύθυνση ωθούνται επίσης και οι αστοί γεωργοί· εξακολουθούν να κυριαρχούν στην επαρχία οι αξίες των αριστοκρατών γαιοκτημόνων, καθώς ο μετασχηματισμός της γεωργικής οικονομίας και της επαρχιακής ζωής πραγματοποιείται με εξαιρετικά αργό ρυθμό. Είναι ακόμη η εποχή των δεσποτικών κρατών, όπου η κρατική εξουσία εξαρτάται από την εξουσία των γαιοκτημόνων. Είναι η εποχή της εξάπλωσης της καπιταλιστικής γαιοπροσόδου. Παρ' όλα αυτά, από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται οι πρώτες σημαντικές αλλαγές. Η δίαινη ώθηση της γεωργικής παραγωγής εξαιτίας της βιομηχανικής ανάπτυξης, καθιστά αναπόφευκτη την άνοδο του καπιταλισμού στην ύπαιθρο, που υποδοθηθείτα χωρίς αμφιβολία απ' όλες τις αλλαγές που συνεπάγεται η εξάπλωση του φιλελευθερισμού στο κοινωνικό εικοκοδόμημα. Σ' αυτήν την περίοδο, και σε σχέση με την οικονομική δραστηριότητα και προπάντων στην τιμολόγηση εισαγωγών και εξαγωγών επικρατεί από μέρους των διαφόρων κυβερνήσεων η πολιτική της προστασίας της ιδιοκτησίας (βιομηχανικής και γεωργικής) και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες η πολιτική του Dumping.¹³ Οι γεωργοί, εκτός από την Αγγλία όπου το 1880 αντι-

ται να εγκατασταθούν στη γη και να κάνουν επενδύσεις· σε συνέργεια με άλλους μηχανισμούς ενοποίησης όπως η παιδεία, δημιουργείται μια στενή σχέση γαιοκτημόνων και επιχειρηματιών στην ομογενή τάξη των ιδιοκτητών» (Guy Palmade, όπ. π., σελ. 8-9).

12. «Στην Ιταλία, στον Βορρά και στη Νεάπολη, ο εθνικός πλούτος έρχεται στα χέρια των πλουσίων αστών και μερικές φορές της αριστοκρατίας· στην επαρχία του Σαλέρνο, οι αγρότες κατέχουν μόνο το 0.21% της απαλλοτριωμένης γης· το μονοπώλιο της γης διαμοιράστηκε απλώς ανάμεσα στην παλιά αριστοκρατία και τους αστούς» (*La época de las revoluciones europeas 1780-1848*, διαφόρων συγγραφέων. Μεξικό, 1980, σελ. 137).

13. Guy Palmade, όπ. π., σελ. 113.

Μάγδα Ψαρρού

προσωπεύουν μόνο το 10% του ενεργού πληθυσμού, αποτελούν στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες μια ευρεία μάζα μικρών αγροτών που καλλιεργούν τη γη με πρωτόγονο τρόπο, χρησιμοποιώντας ως εργατικό δυναμικό τα μέλη της οικογένειάς τους. Η Γαλλία είναι η χώρα με τον μεγαλύτερο αριθμό αγροτών, το 1860 ο αγροτικός πληθυσμός είναι περίπου 25 εκατομμύρια και «...γύρω στο 1880 ο θεσμός της μικρής ιδιοκτησίας αρχίζει να εξαπλώνεται εντονότερα· υπάρχουν λιγότεροι αγρότες χωρίς χωράφια ενώ αντίθετα μειώνεται ο μέσος όρος επιφάνειας εκμεταλλεύσιμης γης για κάθε παραγωγική μονάδα. Τα τρία τέταρτα των Γάλλων αγροτών, είτε είναι ιδιοκτήτες είτε είναι κολλήγοι, καλλιεργούν λιγότερο από δέκα στρέμματα».¹⁴ Το 60%-70% του ιταλικού πληθυσμού είναι αγρότες. Σύμφωνα με τον ιστορικό G. Palmade, η πλειοψηφία του πληθυσμού στις ευρωπαϊκές χώρες ζει στην ύπαιθρο: 75% στη Γαλλία, 72% στην Πρωσία, 74% στη Γερμανία, 90% στη Νορβηγία και Σουηδία και 90% στην Ελλάδα. Η Αγγλία, με 45% γεωργικό πληθυσμό, απασχολεί περισσότερους μισθωτούς εργάτες στη γεωργία απ' ό,τι σε οποιαδήποτε άλλη βιομηχανία.¹⁵

Η λύση της δημιουργίας των καπιταλιστικών γεωργικών μονάδων δεν ακολουθεί αμέσως μετά την παρακμή της μεγάλης γαιοκτησίας. Στη Γαλλία παραδείγματος χάρη, η διαδικασία είναι διαφορετική: «...αντί ο γαιοκτήμονας να κάνει ακτήμονα τον αγρότη είναι ο αγρότης που κάνει τον γαιοκτήμονα ακτήμονα».¹⁶ Έτσι, από τον 18ο αιώνα θα αρχίσουν να εμφανίζονται στη Γαλλία πληθώρα μικρών αγροτεμαχίων. Το 1789 τα δύο πέμπτα περίπου της γης είναι στα χέρια μικροϊδιοκτητών. Αυτό θα διαρκέσει για μεγάλο χρονικό διάστημα και για τη Γαλλία ειδικότερα θα καλύψει και το πρώτο μισό του 20ού αιώνα κατά το οποίο το 99% των Γάλλων γεωργών κατέχει λιγότερο από 50 στρέμματα ανά οικονομική μονάδα. Ο 19ος αιώνας βρίσκει την Ισπανία με τη γη να κατέχεται ακόμη από μεγάλα τσιφλικία που ανήκουν στην Εκκλησία και στους αριστοκράτες· μέχρι τη δεκαετία του 1930, πάνω από το 50% της γης βρίσκεται στα χέρια των τσιφλικιάδων.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής γεωργίας, ωστόσο, βρίσκεται στο είδος της παραγωγικής διαδικασίας· και σ' αυτή την περίπτωση η διάκριση γίνεται όχι τόσο σε σχέση με την

14. Όπ. π., σελ. 162.

15. Όπ. π., σελ. 6.

16. Julio Luelmo. *Breve Historia de la Agricultura en Europa y America*. Ed. Atlante. Μεξικό, 1958, σελ. 79.

ποσοτική έκταση της γης αλλά κυρίως από το αν αυτή η διαδικασία είναι επεκτατική ή εντατική, μια που η εντατικότητα της παραγωγής είναι πρωταρχικό χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής λογικής. Κάτω απ' αυτό το πρίσμα, ο ακριβής προσδιορισμός του κομματιού γης είναι σημαντικός. Η επικράτηση της ευρείας αναπαραγωγικής διαδικασίας, για την οποία είναι απαραίτητη η επένδυση κεφαλαίων, έχει ως αποτέλεσμα κάθε λουρίδα γης, κάθε στρέμμα, να έχει πολύ μεγαλύτερη αξία απ' ό,τι η γη αυτή καθεαυτή.

Σύμφωνα με όλα αυτά, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στις ανεπτυγμένες χώρες επιζούν ακόμη πολλές μικρο-οικονομικές μονάδες οικογενειακού χαρακτήρα, ενώ παράλληλα, και ιδιαίτερα κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, εισάγεται και εξαπλώνεται η γεωργική και καπιταλιστική επιχείρηση. Η διαμόρφωση του καπιταλισμού κυφορείται παράλληλα με τη βιομηχανική ανάπτυξη· αλλά αν η βιομηχανική ανάπτυξη είναι ένα καινούργιο και προσδιοριστικό στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, για τη γεωργική παραγωγή είναι αναγκαίο να ενσωματωθεί στην καινούργια βιομηχανική κοινωνία μεταμορφώνοντας και προσαρμόζοντας τους τρόπους παραγωγής της στους καπιταλιστικούς τρόπους. Έτσι, πολλές από τις ιδιομορφίες που παρουσιάζει η παραγωγική διαδικασία στον γεωργικό τομέα είναι συσχετισμένες με την υπόθεση αυτή, η οποία, αν και δεν αποτελεί το μόνο λόγο, επιδρά στην κυφορία ορισμένων διαδικασιών, των οποίων οι ρυθμοί ανάπτυξης, μέσα στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, είναι διαφορετική. Παρατηρείται παραδείγματος χάριν, σε αρκετές χώρες, η παράλληλη ύπαρξη γεωργικών επιχειρήσεων με υψηλή οργανική σύνθεση κεφαλαίων, γεωργικές μονάδες με μικροοικονομικό χαρακτήρα, τσιφλίκια με εκτεταμένη παραγωγή, κτλ. Οι ιδιομορφίες που χαρακτηρίζουν τη γεωργική παραγωγή πηγάζουν κατά κύριο λόγο από την *ανομοιογένεια των παραγωγικών σχέσεων* που υπάρχουν στις διάφορες οικονομικές μονάδες. Εννοείται ότι αυτό σήμερα δεν έχει την ίδια σημασία σε όλες τις χώρες ή /και περιοχές, μια που σε πολλές περιοχές έχουν ήδη εξαλειφθεί από τις αρχές του 20ού αιώνα οι μη καπιταλιστικές οικονομικές ομάδες.

Άνοδος και πτώση των αγροτών (Αγροτοποίηση ή αποαγροτοποίηση). Στη μεταβατική περίοδο του καπιταλισμού παρατηρούνται ενδιαφέροντα φαινόμενα σε σχέση με τον κοινωνικο-οικονομικό χαρακτήρα που διαμορφώνει ο αγροτικός πληθυσμός. Σ' αυτή τη διαδικασία ξεχωρίζουν επίσης δύο διαφορετικά φαινό-

μενα που εμφανίζονται διαδοχικά και παρουσιάζουν δικές τους ιδιομορφίες, εξαρτώμενες από τις συγκεκριμένες χώρες και τον χρόνο διαμόρφωσής τους. Γενικά στη μεταβατική περίοδο και εξαιτίας της παρακμής της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας των γαιοκτημόνων, δημιουργείται μια μεγάλη μάζα ανεξαρτήτων αγροτών. Σε καπιταλιστικές συνθήκες, ως αγρότες νοούνται οι οικογένειες ελευθέρων αγροτών που ασχολούνται με την παραγωγή γεωργικών αγαθών, με παραγωγικά μέσα λίγο ή καθόλου εκμηχανισμένα. Οι περισσότεροι παράγουν για αυτοσυντήρηση και μερικοί για την τοπική αγορά, χωρίς δυνατότητες για επένδυση κεφαλαίου σε μεγάλη κλίμακα. Στην περίοδο διαμόρφωσης του καπιταλισμού στη γεωργία, δημιουργούνται —εκτός από την Αγγλία— πλήθος οικογενειακών οικονομικών μονάδων, αν και, παράλληλα με την ανάπτυξη της γεωργικής επιχείρησης και την εξάλειψη του φέουδου και του τσιφλικιού, διώχεται επίσης μεγάλος αριθμός αγροτών.

Αυτή η περίοδος παρουσιάζεται ως μια εποχή δημιουργίας ενός νέου τύπου αγροτών που σε μεγάλο βαθμό προσανατολίζονται προς την εμπορευματική παραγωγή. Η διάρκεια ζωής και επέκτασης αυτού του τύπου καθώς επίσης και η θεμελίωσή του εξαρτάται από τα ειδικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης σε κάθε κοινωνία. Για μερικές κοινωνίες, πιο προηγμένες και με πρόωρη εκδιомηχάνιση, αρχίζει από τον 16ο αιώνα και διαρκεί ως τις αρχές του 19ου, ενώ σε άλλες παρατηρείται και μετά το τέλος του 19ου αιώνα ως τις αρχές του 20ού. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στο Μεξικό και άλλες χώρες της Λατινικής Αμερικής, όπου οι αγροτικές μεταρρυθμίσεις συντελούνται μόλις τον 20ό αιώνα, οι συνθήκες που ευνοούν τέτοιου είδους φαινόμενα δημιουργούνται ακριβώς σ' αυτόν τον αιώνα.

Σε ορισμένες κοινωνίες ο πολλαπλασιασμός των αγροτικών μονάδων χρησίμευσε ως υπόβαθρο για τη μετέπειτα ανάπτυξη του γεωργικού καπιταλισμού και σε άλλες η διάρκεια αυτής της διαδικασίας είναι τόσο βραχύχρονη ή/ και περιορισμένη που δεν αρκεί για τη δημιουργία ενός κοινωνικά σημαντικού προτσές. Η διαδικασία της αγροτοποίησης συνδέεται με την περιορισμένη συσσώρευση του κεφαλαίου και της επένδυσής του στην αγροτική δραστηριότητα. Η αγροτοποίηση παρουσιάζεται επίσης και ως απάντηση στην ανάγκη απελευθέρωσης από τον γαιοκτήμονα του αγρότη-παραγωγού, αλλά και της ατομικής του τάσης παραγωγής. Συμπίπτει δε με τις αστικές απόψεις και ιδέες που εισάγονται συνεχώς και ταυτόχρονα με την καπιταλιστική κυριαρχία.

Με όλα αυτά σχετίζεται προφανώς η συζήτηση γύρω από τον

τρόπο σχηματισμού του γεωργικού καπιταλισμού (δια μέσου είτε farmer είτε junker). Σε μερικές κοινωνίες, η αγροτοποίηση είναι μεγάλης διάρκειας και σ' αυτές ακριβώς παρατηρείται ο τρόπος farmer (στην Αγγλία και τις ΗΠΑ πλην των φυτειών). Αλλού η διαδικασία είναι σύντομη, λιγότερο σημαντική και συγκριτικά μεταγενέστερη και χαρακτηρίζεται από τον τρόπο junker,¹⁷ όπως στη Γερμανία και στην Αυστροουγγρική αυτοκρατορία. Μερικές φορές δέβαια παρατηρείται συνύπαρξη των δύο τρόπων και αλλού εμφανίζεται κάποιος ιδιαίτερος όπως οι φυτείες, όπου η διαδικασία είναι εν μέρει καπιταλιστική αλλά διατηρεί και προκαπιταλιστικά στοιχεία (σκάβροι).

Ως ιστορικό φαινόμενο, ο σχηματισμός του τύπου του ανεξάρτητου αγρότη με μια παραγωγική διαδικασία, πλαισιωμένη από την οικογένεια έγινε αιτία πολλών διαξιφισμών όσον αφορά την τύχη που θα έπρεπε να έχει ο αγροτικός πληθυσμός και η γεωργική δραστηριότητα. Δεν έλειψαν αυτοί που θέλησαν να διατηρήσουν ένα είδος αποκλειστικότητας για τον γεωργικό τομέα, στον οποίο θα έπρεπε να παραμείνει ο τρόπος μικρο-οικογενειακής παραγωγής, λες και ήταν δυνατόν να απομονωθεί ο γεωργικός τομέας από την υπόλοιπη καπιταλιστική οικονομία και τους νόμους λειτουργίας της. Σήμερα υπάρχουν πολλοί που υποστηρίζουν ότι η μοναδική λύση για να αντιμετωπιστεί η γεωργική καθυστέρηση και τα προβλήματα τροφίμων είναι η βοήθεια στον σχηματισμό οικογενειακών οικονομικών μονάδων. Αργά ή γρήγορα δέβαια το κεφάλαιο εισάγεται και κυριαρχεί στη γεωργία, η οποία όμως σύμφωνα με τους νόμους λειτουργίας της, πρέπει να αυξήσει την παραγωγικότητά της σε όλους τους τομείς. Η άνοδος της παραγωγικότητας της εργασίας έχει ως αποτέλεσμα τον εκμηχανισμό της γεωργικής διαδικασίας παραγωγής και τη συνακόλουθη ανεργία για πολλά εργατικά χέρια που σχετίζονται με τη γεωργία.

Με την εξάπλωση των καπιταλιστικών παραγωγικών σχέσεων, των νέων τρόπων οργάνωσης της εργασίας και της αύξησης της παραγωγικότητας, οι μικρο-οικογενειακές παραγωγικές μονάδες έχουν όλο και λιγότερες πιθανότητες να επιβιώσουν. Αν και πρέπει να παρατηρηθεί πώς σε διάφορες περιπτώσεις, για λόγους τεχνικο-παραγωγικούς, διατηρείται η οικογενειακή παραγωγή επειδή είναι

17. «Ο Junker καλλιεργεί ένα μέρος της γης του διαμέσου ενός διαχειριστή και εργατών γης. Εμπιστεύεται τα περιθωριακά χωράφια του σε μικροκλήρους που πρέπει να του παραδίδουν τη μισή σοδειά τους. Ο ίδιος διεκπεραιώνει την εμπορική ανταλλαγή» (Guy Palmade, όπ. π., σελ. 157).

Μάγδα Ψαρρού

πιο αποτελεσματική για ορισμένες καλλιέργειες η εκμηχάνιση των οποίων είναι αδύνατη. Προτιμάται η χρήση εργατικής δύναμης, μέχρι τουλάχιστον να παρουσιαστεί η τεχνική λύση που να κάνει αποδοτική την επένδυση κεφαλαίου. Από την άλλη μεριά, με την εξάπλωση του κεφαλαίου στη γεωργία, οι οικογενειακές παραγωγικές μονάδες αποκλείονται συνεχώς από την εύφορη ή δυνητικώς εύφορη γη, καθώς διαμορφώνεται η αναγκαία ρικονομική υποδομή για τη λειτουργία αυτού του είδους μονάδων. Το φαινόμενο αυτό, σε γενικές γραμμές, σημαίνει την τελική φάση της μεταβατικής διαδικασίας και κυριαρχίας του καπιταλισμού στη γεωργία. Παράλληλα, αναπτύσσεται και διευρύνεται όλο και περισσότερο η καπιταλιστική γεωργική παραγωγική μονάδα, που από άλλη σκοπιά αποτελεί το κύριο στοιχείο για μια νέα διαμόρφωση του αγροτικού πληθυσμού. Η διαδικασία του σχηματισμού μικρών αγροτικών μονάδων είναι μακροχρόνια τόσο αργή όσο και η διαδικασία της κεφαλαιοποίησης και κυριαρχίας των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στη γεωργία όπως και της εξάπλωσής τους. Σήμερα, σε αρκετές περιοχές του κόσμου δεν έχει περατωθεί ακόμη η διαδικασία της μετάβασης, αν μ' αυτό εννοούμε τη μεταλλαγή των προκαπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε καπιταλιστικές, το οποίο δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν κυριαρχεί ο καπιταλισμός, αλλά ότι απλώς δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί η διαδικασία της μετάβασης.

Η κοινωνική αποδυνάμωση των μικρών αγροτικών μονάδων επιτρέπει στην καπιταλιστική γεωργική μονάδα να εκμεταλλεύεται ένα μέρος μόνο του άφθονου εργατικού δυναμικού με τέτοιο τρόπο που να εξασφαλίζεται όσο το δυνατόν λιγότερο κόστος παραγωγής. Έτσι, οι μικροϊδιοκτήτες αναγκάζονται να αναζητήσουν μισθωτή εργασία στη γεωργία, τη βιομηχανία ή άλλες δραστηριότητες, ή να μείνουν άνεργοι. Δημιουργούνται δηλαδή ομάδες ανθρώπων που διαθέτουν μόνο την εργατική τους δύναμη καθώς εξαφανίζεται συνεχώς η διπλή υπόσταση των εργατών-μικροϊδιοκτητών και το μόνο που μένει είναι η νοσταλγία και κάποια ελπίδα, για ένα χρονικό διάστημα, να αποκτήσουν πάλι χωράφια και να ξαναγίνουν μικροϊδιοκτήτες.